

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پژوهشکده تاریخ
گروه تاریخ

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد

رشته تاریخ ایران دوره اسلامی

عنوان پایان نامه:

شناسائی و مقوله بندی داده های تاریخ اجتماعی در سفرنامه های خارجیان

در دوره ناصرالدین شاه (1264-1313 ق / 1847-1895 م)

استاد راهنما:

دکتر شهرام یوسفی فر

استاد مشاور:

دکتر صفورا برومند

پژوهشگر: مجتبی بخشائی

بهمن ماه 1392

انسانهای ستمدیده تاریخ را می سازند، نمی خوانند...

«کارو»

تقدیر و تشکر

بدین وسیله در ابتدای امر لازم می بینم که از محضر گرامی کلیه اساتید بزرگوار به ویژه استادان گرانقدر جناب آقای دکتر یوسفی فر و خانم دکتر برومند که در نوشتن این رساله در کمال صبر و حوصله مشوق و راهنمای اینجانب بودند کمال تشکر و امتنان را داشته و آرزوی توفیقات هرچه بیشتر آن بزرگواران را از درگاه ایزد منان مسئلت نمایم.

علاوه بر این از خانواده گرامیم که در طول مدت تحصیل و نوشتن این رساله با صبر و حوصله یاری - رسان بنده بودند نیز کمال تشکر را داشته باشم و در پایان امیدوارم که خوانندگان این پروژه ضمن برطرف نمودن نقائص آن با نوشتن مطالب علمی و جامع مکمل مطالب بنده باشند .

تقدیم

به خانواده‌ام که مشوق و یاری رسانم بودند.

خانواده ای که از کودکی در گوشم زمزمه می کردند: «ما باید بیش از هر چیزی به حقوق جسمانی دیگران احترام بگذاریم، از آن جمله حق حرف زدن و فکر کردن. اگر نوع ما به این حقوق احترام گذاشته بود، قتل عام بی گناهان هرگز روی نمی داد.»

چکیده رساله

تحقیق حاضر که به شناسایی و مقوله بندی داده های تاریخ اجتماعی در دوره ناصرالدین شاه می پردازد بر آن است داده های تاریخ اجتماعی ایران را که در سفرنامه های خارجیان به صورت جامع ثبت شده است، به روشی نوین داده نگاری و پس از ساماندهی و پردازش آنها در پنج بخش اجتماعی - فرهنگی، مذهبی، سیاسی، اقتصادی و حقوقی دسته بندی کند. سپس به تحلیل و ارزیابی آماری داده های فراهم آمده بپردازد.

دوره ناصرالدین شاه نقطه عطف حضور مامورین سیاسی و ایران شناسان در ایران به حساب می آید، کیفیت افراد و تعداد حضور این افراد در این دوره از نظر اینکه تا این دوره وجود نداشته است بی سابقه می باشد. این افراد به عنوان پیشگامان ایران شناسی آثاری را تدوین نموده اند که در شناخت و آگاهی دوره ناصری پژوهشگران را یاری خواهد رساند.

سیاحان خارجی مشاهدات خود را از اوضاع شهرها و روستاهای ایران دوره ناصری که بدان مسافرت کرده اند شرح می دهند و اطلاعاتی از بناهای تاریخی، مساجد، کتابخانه ها، بازارها، بزرگان، آداب و رسوم ملی و مذهبی مردم و موقعیت جغرافیایی، جمعیت، آب و هوا، زبان اهالی، مناطقی که بازدید نموده است گزارش می کنند.

برخی از این سیاحان به دلایل علمی به ایران دوره ناصری مسافرت کرده اند از جمله ملگونوف که برای تهیه نقشه از استان های شمالی ایران دیدن کرده است و همچنین دیولافوا، باین و هوسه که در باب آثار باستانی به ایران مسافرت نموده اند.

گروهی دیگر از این سیاحان خارجی به دلیل علاقه شخصی به ایران وارد شده اند که می توان به کارلا سرنا و هنری موزر اشاره کرد. آنان درباره آداب و رسوم، باورهای دینی و جایگاه زن در ایران گزارشاتی ارائه می دهند که برای پژوهشگران تاریخ اجتماعی ایران دوره ناصری از اهمیت شایانی برخوردار خواهد بود.

برخی از این سفرنامه ها توسط اشخاصی نوشته شده است که به دلیل فعالیت های سیاسی و دیپلماسی به ایران مسافرت کرده اند، مانند یوشیدا ماساهارو، لیدی شیل و گوبینو. می توان افزود این افراد علاوه بر مقوله سیاسی و نظامی، به مقولاتی درباره وزرا، درباریان و حرمسرا اشاراتی می نمایند. اما آنان نیز به ابعاد اجتماعی توجه ویژه ای نموده اند خاصه دوران که در سفرنامه خود ذکر می کند که به هیچ عنوان به مسائل سیاسی نمی پردازد و در این کتاب مشاهده می کنیم مطالبی که در باب ایلات و عشایر جنوب ایران شرح می دهد بسیار جامع و مفید می باشد. از طرف دیگر فردی مانند بهلر در سفرنامه اش بسیار به مسائل نظامی پرداخته است و در باب امنیت شهرها و روستاهای مناطق شمالی ایران مطالبی بصورت مشروح گزارش می کند، ولی او نیز به ابعاد اجتماعی از جمله جمعیت، اقتصاد و باغداری اشاراتی می نماید.

در این سفرنامه های منتخب در باب آداب و باورهای مذهبی خاصه مراسم عزاداری در محرم، روزه داری، قربانی کردن، استخاره و خرافی بودن ایرانیان و همچنین در باب فرق مذهبی از جمله بابیه و شیخیه گزارشاتی ارائه می دهند. در این سفرنامه ها به مقولاتی چون زراعت و محصولات کشاورزی، تولیدات داخلی، تجارت، حمل و نقل نیز توجه شده است. اما در وجوه حقوقی کمتر در این سفرنامه های منتخب پرداخته شده است و پولاک در این زمینه مسائل بیشتری نسبت به دیگران در این باب در اختیار خواننده می گذارد.

می توان اشاره کرد که در این سفرنامه ها به رعیت و مسائل مربوط به آنان مانند نظام خانواده و وضعیت معیشت بسیار پرداخته شده است.

واژگان کلیدی: سفرنامه، اجتماعی، مذهبی، سیاسی، اقتصادی، حقوقی، ناصرالدین شاه

فصل اول کلیات تحقیق

2.....	مقدمه.....
3.....	موضوع تحقیق.....
3.....	محدوده زمانی و مکانی تحقیق.....
3.....	طرح موضوع.....
3.....	اهمیت و ضرورت موضوع تحقیق.....
4.....	کاربرد های تحقیق.....
4.....	اهداف تحقیق.....
5.....	روش داده‌نگاری.....
6.....	روش مقوله بندی داده های گردآوری شده تحقیق.....
7.....	روش تحلیل داده های جمع آوری شده.....
7.....	مشکلات تحقیق.....
7.....	پیشینه تحقیق.....
8.....	تعریف مفاهیم.....
8.....	شیوه تنظیم فصول.....

فصل دوم معرفی و بررسی سفرنامه های منتخب

- 1-خاطرات لیدی شیل.....11
- 2-ایران و ایرانیان.....11
- 3-سه سال در آسیا.....12
- 4-کرانه های جنوبی دریای خزر.....14
- 5-مردم و دیدنی های ایران.....15
- 6-سفرنامه یوشیدا ماسهارو.....16
- 7-ایران و کلد.....17
- 8-سفرنامه جنوب ایران.....17
- 9-سفرنامه ترکستان و ایران.....18
- 10-سفرنامه بهلر.....19
- 11-سفرنامه دوراند.....19

فصل سوم مقوله بندی داده های اجتماعی شناسائی شده از سفرنامه های منتخب

- 1-مقوله بندی داده های اجتماعی خاطرات لیدی شیل.....22
- 2-مقوله بندی داده های اجتماعی ایران و ایرانیان.....57

عنوان	صفحه
3-مقوله‌بندی داده‌های اجتماعی سه سال در آسیا.....	117
4-مقوله‌بندی داده‌های اجتماعی کرانه‌های جنوبی دریای خزر.....	167
5-مقوله‌بندی داده‌های اجتماعی مردم و دیدنی‌های ایران.....	236
6-مقوله‌بندی داده‌های اجتماعی سفرنامه یوشیدا ماساهارو.....	271
7-مقوله‌بندی داده‌های اجتماعی ایران و کلد.....	311
8-مقوله‌بندی داده‌های اجتماعی سفرنامه جنوب ایران.....	369
9-مقوله‌بندی داده‌های اجتماعی سفرنامه ترکستان و ایران.....	394
10-مقوله‌بندی داده‌های اجتماعی سفرنامه بهلر.....	448
11-مقوله‌بندی داده‌های اجتماعی سفرنامه دوراند.....	467
 فصل چهارم تحلیل آماری و ارزیابی داده‌ها و مقوله‌های مستخرج از سفرنامه‌های منتخب	
1-تحلیل و ارزیابی خاطرات لیدی شیل.....	500
2-تحلیل و ارزیابی ایران و ایرانیان.....	509
3-تحلیل و ارزیابی سه سال در آسیا.....	520
4-تحلیل و ارزیابی کرانه‌های جنوبی دریای خزر.....	528

صفحه	عنوان
535.....	5-تحلیل و ارزیابی مردم و دیدنی های ایران.....
542.....	6-تحلیل و ارزیابی سفرنامه یوشیدا ماسهارو.....
551.....	7-تحلیل و ارزیابی ایران و کلد.....
560.....	8-تحلیل و ارزیابی سفرنامه جنوب ایران.....
565.....	9-تحلیل و ارزیابی سفرنامه ترکستان و ایران.....
573.....	10-تحلیل و ارزیابی سفرنامه بهلر.....
578.....	11-تحلیل و ارزیابی سفرنامه دوراند.....
فصل پنجم تحلیل و ارزیابی کلی داده‌ها و مقوله‌های تاریخ اجتماعی از سفرنامه های منتخب	
586.....	تحلیل و ارزیابی کلی داده‌ها و مقوله‌های تاریخ اجتماعی از سفرنامه های منتخب .....
587.....	1- تحلیل و ارزیابی کلی داده‌ها و مقوله‌های تاریخ اجتماعی از سفرنامه‌های منتخب در وجه اجتماعی - فرهنگی.....
587.....	2- تحلیل و ارزیابی کلی داده‌ها و مقوله‌های تاریخ اجتماعی از سفرنامه‌های منتخب در وجه مذهبی.....
588.....	3- تحلیل و ارزیابی کلی داده‌ها و مقوله‌های تاریخ اجتماعی از سفرنامه‌های منتخب در وجه سیاسی.....
588.....	4- تحلیل و ارزیابی کلی داده‌ها و مقوله‌های تاریخ اجتماعی از سفرنامه‌های منتخب در وجه اقتصادی.....
589.....	5- تحلیل و ارزیابی کلی داده‌ها و مقوله‌های تاریخ اجتماعی از سفرنامه‌های منتخب در وجه حقوقی.....
590.....	نتیجه گیری.....
601.....	فهرست منابع.....

فهرست جداول

500	جدول شماره 1-1: تحلیل کمی وجوه پنج گانه زندگی اجتماعی در خاطرات لیدی شیل
500	جدول شماره 2-1: تحلیل کمی وجه اجتماعی-فرهنگی در خاطرات لیدی شیل
502	جدول شماره 3-1: تحلیل کمی وجه مذهبی در خاطرات لیدی شیل
502	جدول شماره 4-1: تحلیل کمی وجه سیاسی در خاطرات لیدی شیل
503	جدول شماره 5-1: تحلیل کمی وجه اقتصادی در خاطرات لیدی شیل
504	جدول شماره 6-1: تحلیل کمی وجه حقوقی در خاطرات لیدی شیل
509	جدول شماره 1-2: تحلیل کمی وجوه پنج گانه زندگی اجتماعی از سفرنامه پولاک
509	جدول شماره 2-2: تحلیل کمی وجه اجتماعی-فرهنگی از سفرنامه پولاک
511	جدول شماره 3-2: تحلیل کمی وجه مذهبی از سفرنامه پولاک
512	جدول شماره 4-2: تحلیل کمی وجه سیاسی از سفرنامه پولاک
513	جدول شماره 5-2: تحلیل کمی وجه اقتصادی از سفرنامه پولاک
515	جدول شماره 6-2: تحلیل کمی وجه حقوقی از سفرنامه پولاک
520	جدول شماره 1-3: تحلیل کمی وجوه پنج گانه زندگی اجتماعی از کتاب سه سال در آسیا
520	جدول شماره 2-3: تحلیل کمی وجه اجتماعی-فرهنگی از کتاب سه سال در آسیا
522	جدول شماره 3-3: تحلیل کمی وجه مذهبی از کتاب سه سال در آسیا
523	جدول شماره 4-3: تحلیل کمی وجه سیاسی از کتاب سه سال در آسیا
524	جدول شماره 5-3: تحلیل کمی وجه اقتصادی از کتاب سه سال در آسیا
526	جدول شماره 6-3: تحلیل کمی وجه حقوقی از کتاب سه سال در آسیا
528	جدول شماره 1-4: تحلیل کمی وجوه پنج گانه زندگی اجتماعی از کتاب کرانه های جنوبی دریای خزر
528	جدول شماره 2-4: تحلیل کمی وجه اجتماعی-فرهنگی از کتاب کرانه های جنوبی دریای خزر
530	جدول شماره 3-4: تحلیل کمی وجه اجتماعی-فرهنگی از کتاب کرانه های جنوبی دریای خزر
531	جدول شماره 4-4: تحلیل کمی وجه سیاسی از کتاب کرانه های جنوبی دریای خزر
532	جدول شماره 5-4: تحلیل کمی وجه اقتصادی از کتاب کرانه های جنوبی دریای خزر
533	جدول شماره 6-4: تحلیل کمی وجه حقوقی از کتاب کرانه های جنوبی دریای خزر
535	جدول شماره 1-5: تحلیل کمی وجوه پنج گانه زندگی اجتماعی از کتاب مردم و دیدنی های ایران
535	جدول شماره 2-5: تحلیل کمی وجه اجتماعی-فرهنگی از کتاب مردم و دیدنی های ایران
537	جدول شماره 3-5: تحلیل کمی وجه مذهبی از کتاب مردم و دیدنی های ایران
537	جدول شماره 4-5: تحلیل کمی وجه سیاسی از کتاب مردم و دیدنی های ایران
539	جدول شماره 5-5: تحلیل کمی وجه اقتصادی از کتاب مردم و دیدنی های ایران
540	جدول شماره 6-5: تحلیل کمی وجه حقوقی از کتاب مردم و دیدنی های ایران
542	جدول شماره 1-6: تحلیل کمی وجوه پنج گانه زندگی اجتماعی در سفرنامه یوشیدا ماساهارو
542	جدول شماره 2-6: تحلیل کمی وجه اجتماعی-فرهنگی در سفرنامه یوشیدا ماساهارو

544	جدول شماره 6-3: تحلیل کمی وجه اجتماعی-فرهنگی در سفرنامه یوشیدا ماساهارو
544	جدول شماره 6-4: تحلیل کمی وجه سیاسی در سفرنامه یوشیدا ماساهارو
546	جدول شماره 6-5: تحلیل کمی وجه اقتصادی در سفرنامه یوشیدا ماساهارو
547	جدول شماره 6-6: تحلیل کمی وجه حقوقی در سفرنامه یوشیدا ماساهارو
551	جدول شماره 7-1: تحلیل کمی وجوه پنج گانه زندگی اجتماعی از کتاب ایران و کلد
552	جدول شماره 7-2: تحلیل کمی وجه اجتماعی-فرهنگی از کتاب ایران و کلد
554	جدول شماره 7-3: تحلیل کمی وجه مذهبی از کتاب ایران و کلد
555	جدول شماره 7-4: تحلیل کمی وجه سیاسی از کتاب ایران و کلد
556	جدول شماره 7-5: تحلیل کمی وجه اقتصادی از کتاب ایران و کلد
558	جدول شماره 7-6: تحلیل کمی وجه حقوقی از کتاب ایران و کلد
560	جدول شماره 8-1: تحلیل کمی وجوه پنج گانه زندگی اجتماعی از کتاب سفرنامه جنوب ایران
560	جدول شماره 8-2: تحلیل کمی وجه اجتماعی-فرهنگی از کتاب سفرنامه جنوب ایران
562	جدول شماره 8-3: تحلیل کمی وجه مذهبی از کتاب سفرنامه جنوب ایران
562	جدول شماره 8-4: تحلیل کمی وجه سیاسی از کتاب سفرنامه جنوب ایران
563	جدول شماره 8-5: تحلیل کمی وجه اقتصادی از کتاب سفرنامه جنوب ایران
565	جدول شماره 9-1: تحلیل کمی وجوه پنج گانه زندگی اجتماعی از سفرنامه ترکستان و ایران
566	جدول شماره 9-2: تحلیل کمی وجه اجتماعی-فرهنگی از سفرنامه ترکستان و ایران
568	جدول شماره 9-3: تحلیل کمی وجه مذهبی از سفرنامه ترکستان و ایران
568	جدول شماره 9-4: تحلیل کمی وجه سیاسی از سفرنامه ترکستان و ایران
570	جدول شماره 9-5: تحلیل کمی وجه اقتصادی از سفرنامه ترکستان و ایران
571	جدول شماره 9-6: تحلیل کمی وجه حقوقی از سفرنامه ترکستان و ایران
573	جدول شماره 10-1: تحلیل کمی وجوه پنج گانه زندگی اجتماعی از سفرنامه بهلر
573	جدول شماره 10-2: تحلیل کمی وجه اجتماعی-فرهنگی از سفرنامه بهلر
574	جدول شماره 10-3: تحلیل کمی وجه مذهبی از سفرنامه بهلر
574	جدول شماره 10-4: تحلیل کمی وجه سیاسی از سفرنامه بهلر
575	جدول شماره 10-5: تحلیل کمی وجه اقتصادی از سفرنامه بهلر
578	جدول شماره 11-1: تحلیل کمی وجوه پنج گانه زندگی اجتماعی از سفرنامه دوراند
578	جدول شماره 11-2: تحلیل کمی وجه اجتماعی-فرهنگی از سفرنامه دوراند
580	جدول شماره 11-3: تحلیل کمی وجه مذهبی از سفرنامه دوراند
580	جدول شماره 11-4: تحلیل کمی وجه سیاسی از سفرنامه دوراند
581	جدول شماره 11-5: تحلیل کمی وجه اقتصادی از سفرنامه دوراند
582	جدول شماره 11-6: تحلیل کمی وجه حقوقی از سفرنامه دوراند

فصل اول:

کلیات تحقیق

مقدمه

گرایش تاریخ اجتماعی در مطالعات تاریخی پدیده ای نوین محسوب می شود. در مطالعات تاریخ اجتماعی موضوعاتی مورد توجه قرار می گیرد، که در مطالعات تاریخی جاری، به آن ابعاد کمتر توجه شده است، زیرا سلطه حاکم بر جامعه تا حدود زیادی مانع از پرداختن به موضوعات مربوط به عامه مردم و روالهای زندگی آنان می شود.

در سفرنامه های خارجیان در باب ایران به مقوله های زندگی اجتماعی - فرهنگی، سیاسی، اقتصادی، حقوقی و مذهبی توجه شایانی شده است بویژه دوره ناصرالدین شاه که با حضور گسترده مامورین سیاسی، مستشرقان و سیاحان در ایران روبرو هستیم، که از این لحاظ تا این دوره بی سابقه می باشد.

سفرنامه ها گنجینه ای از اطلاعات هستند که از طریق آنها گاه می توان به واقعیت هایی از وضع اجتماعی، سیاسی و اقتصادی از تاریخ مردم یا منطقه ای پی برد که دست یابی به آنها از طرق کتب تاریخی میسر نیست. سفرنامه نویسان خارجی در دوره ناصری چون با فرهنگ ایرانی بیگانه بوده و زندگی ایرانیان از هر نظر برایشان جالب بوده به جزئیات آن توجه بیشتری داشته اند و از طرف دیگر در نگارش بسیاری از مسائل اجتماعی و درباری با آزادی بیشتری سخن گفته اند.

در این پایان نامه تلاش در راستای شناسایی داده های اجتماعی در سفرنامه های منتخب است و این داده ها، مقوله های بسیاری در زمینه های مرتبط با تاریخ اجتماعی ایرانیان را شامل می شود. از این مقولات برای نمونه می توان از وجه زندگی اجتماعی - فرهنگی نام برد که در درون خود از مراسم و آیین هایی چون ازدواج، عزاداری و جشن و سرور را دارا می باشد که هر یک، نشان از فرهنگ غنی ساکنان این سرزمین در طول حیات آن است. متون سفرنامه های خارجیان در نشان دادن زندگی اجتماعی مردمان عصر ناصری، نقش بسزایی داشته اند. از آن جا که در سده سیزده، خارجیان از لحاظ سیاسی و اقتصادی به ایران توجه بسیار نشان می دادند، این امر عامل حضور افراد خارجی در ایران شد و برخی از آنان سفرنامه هایی از خود به یادگار گذاشته اند که در آن به وجه اجتماعی ایرانیان از جمله آداب و رسوم و باورهای مذهبی مردم آن دوره می پردازند و کمتر به مسائل سیاسی اشاره می کنند. پژوهش حاضر با تکیه بر سفرنامه های منتخب، زندگی اجتماعی ایرانیان را در پنج حیطه مذهبی، اقتصادی، سیاسی، اجتماعی - فرهنگی و حقوقی منعکس کرده است. هر کدام از این ابعاد شامل زیر مجموعه هایی نیز می باشند، که آن امور جزئی تر نیز جای بسی مطالعه و تحقیق را دارا می باشد، چرا که با تفحص در هر امر جزئی، موضوعات، گسترش یافته و قابلیت تجزیه و تحلیل می یابند. هم چنین، فایده ی دیگر این امر آن است که می تواند مورد مطالعه در حوزه تحقیقات وسیع دانشجویی نیز قرار بگیرد.

هدف های مورد نظر پژوهشگر درضمن این پژوهش که فراهم آوردن متنی مرجع و نوین برای مطالعه محققان حوزه علوم اجتماعی ایرانیان و نشان دادن گستره ای از داده های موجود در منابع تاریخی است که معمولاً به درستی مورد استفاده قرار نمی گیرند به راحتی به دست خواهد آمد. مسلماً در هر دوره، کارها و آثاری چنین، علاوه بر افزایش تألیف کتاب های تاریخی ایران زمین، شناسایی هرچه بهتر فرهنگ و تمدن مردمان این سرزمین را نیز سبب خواهد شد.

موضوع تحقیق:

شناسائی و مقوله بندی داده های تاریخ اجتماعی در سفرنامه های خارجیان

محدوده زمانی و مکانی تحقیق:

محدوده مکانی: ایران در دوره قاجار (عهد ناصرالدین شاه قاجار)

محدوده زمانی: 1264 - 1313 ق. / 1847 - 1895 م.

طرح موضوع:

گرایش تاریخ اجتماعی در مطالعات تاریخی شیوه های جدیدی محسوب می شود و در حقیقت واکنشی است به غلبه رویکرد تاریخ سیاسی بر حوزه مطالعات تاریخی. در مطالعات تاریخ اجتماعی مباحثی مورد توجه قرار می گیرد که در مطالعات تاریخی جاری کمتر می توان به آنها پرداخت، زیرا غلبه توجه به تاریخ سیاسی، حکومت، پادشاهان، رجال و نظامیان مانع از توجه به موضوعات مربوط به اقشار پایین جامعه و پرداختن به زندگی عادی آنهاست.

علیرغم این نظر که در حوزه منابع تاریخی بیشتر داده های موجود در آن را سیاسی و نظامی معرفی می کند می توان با رجوع به سفرنامه های خارجیان با انواع دیگر داده های تاریخ اجتماعی و اقتصادی پی برد. همچنین با در پیش گرفتن روش و شیوه های ناظر به تحلیل و تفسیر داده ها از سفرنامه های خارجیان می توان به مطالب فوق الذکر دست پیدا کرد.

مطالعه در حوزه تاریخ اجتماعی ابعاد پنهان حوادث و رویداد های اجتماعی و جلوه های متفاوتی از حرکت تاریخ را برای محقق آشکار می سازد. پژوهش حاضر بر اساس طرح کلان پایگاه تاریخ اجتماعی ایران در گروه تاریخ اجتماعی پژوهشکده تاریخ، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی تعریف شده است و وظیفه آن شناسایی و مقوله بندی داده های تاریخ اجتماعی در سفرنامه های خارجیان در دوره ناصرالدین شاه قاجار (1264-1313 ق.) را بر عهده دارد. در حقیقت وجود چنین رویکرد نوینی در مطالعات تاریخی در قالب پردازش و مقوله بندی داده های تاریخ اجتماعی از اولویت های تحقیقات تاریخی محسوب می شود که باید به آن پرداخت.

اهمیت و ضرورت موضوع تحقیق:

الف: اهمیت ها:

1- تاریخ اجتماعی حوزه ای جدید است و توجه به آن و توسعه آن در تاریخنگاری ایران حائز اهمیت بسیار است.

2- برای اینکه بتوان به شناختی جامع از تاریخ اجتماعی ایران دست یافت لازم است که تمام جوانب مسائل اجتماعی در دوره های مختلف تاریخی بررسی شود. پژوهش حاضر که به داده پردازی سفرنامه ها با تکیه بر رویکرد تاریخ اجتماعی می پردازد کوششی در جهت آشکار کردن ظرفیت های پژوهش تاریخ اجتماعی در منابع تاریخ ایران است.

به علت اهمیت این دوره بخاطر حضور بیگانگان در کشور و سعی ایشان جهت انتفاع هر چه بیشتر از منابع و ظرفیت های کشور می باشد.

ب: ضرورت‌ها:

1- نبودن پیشینه قبلی در مطالعه و ارزیابی وضعیت منابع تاریخی دوره مورد نظر، از نظر ظرفیت ها و میزان اشتمال آنان بر داده های تاریخ اجتماعی ایران. این امر به محدود ماندن موضوعات قابل مطالعه در دوره قاجار منجر شده است.

2- مطالعه منابع تاریخی دوره های مختلف تاریخ ایران و تدارک داده های تاریخ اجتماعی از خلال آن منابع، برای ورود به حوزه تاریخ اجتماعی ایران.

3- شناسایی گستره داده ها و مقوله های مربوط به تاریخ اجتماعی ایران در منابع تاریخی.

کاربردهای تحقیق:

پژوهش حاضر در قالب طرح کلان پایگاه دیجیتالی تاریخ اجتماعی ایران (بخش تاریخ اجتماعی پژوهشکده تاریخ) تعریف شده است و وظیفه شناسایی داده‌های تاریخ اجتماعی و مقوله‌بندی آن‌ها را در سفرنامه های خارجیان منتخب در دوره‌ی ناصرالدین شاه قاجار (1264-1313 ق) را در برمی‌گیرد.

در این پژوهش، با مطالعه و بررسی دقیق و شناسایی داده‌ها و مقوله‌بندی و هم‌چنین تحلیل آن‌ها، متنی مرجع و نوین فراهم گردیده است که به آسانی می‌توان از آن، اطلاعات مفید و ارزنده‌ای از زندگی اجتماعی ایرانیان در حیطه‌های پنج‌گانه اجتماعی - فرهنگی، مذهبی، سیاسی، اقتصادی و حقوقی در اختیار محققان و پژوهشگران حوزه علوم اجتماعی ایرانیان، قرار داد.

اهداف تحقیق:

1- هدف از پژوهش در سفرنامه های خارجیان منتخب، فراهم آوردن متنی مرجع و نوین برای مطالعه محققان در حوزه علوم اجتماعی ایرانیان، از این رهگذر، نخستین گام در پیمودن راه طولانی خدمت به تاریخ زندگی اجتماعی ایرانیان برداشته می‌شود.

2- ایجاد شرایط مساعد برای انجام کارها و طراحی طرح‌هایی مشابه در این زمینه مانند بازتاب زندگی ایرانیان در عرصه‌ها و زمان‌ها و مکان‌های مختلف در متون گوناگون تاریخی فراهم آید. از طریق چنین کارهایی می‌توان جلوه‌های مختلف زندگی ایران و ایرانی، بیش‌تر از پیش، هویدا و قابل مطالعه و در دسترس علاقه‌مندان قرار می‌گیرد، چرا که طبقه‌بندی تاریخ و وقایع یک ملت در زمینه‌ها و عرصه‌های مختلف، مطالعه را چه برای اهل فن و چه غیر ایشان، سهل و آسان کرده و سبب استفاده صحیح و بجا از منابع تاریخی و گستره آن خواهد شد.

3- علاوه بر موارد فوق‌الذکر نشان دادن گستره داده‌های موجود در منابع تاریخی که معمولاً به درستی مورد استفاده قرار نمی‌گیرد. چنین تحقیقاتی در هر عصر و دوره‌ای، علاوه بر افزایش تألیف کتاب‌های تاریخی ایران زمین، باعث شناسایی هرچه بهتر فرهنگ و زندگی این ساکنان این سرزمین خواهد شد.

روش داده نگاری:

روش انجام چنین پژوهشی توصیفی و تحلیل آماری است که در مراحل زیر انجام گرفته است. در فصل سوم متونی منتخب از سفرنامه‌های خارجیان در دوره‌ی ناصرالدین شاه قاجار، که شامل خاطرات لیدی شیل، ایران و ایرانیان، سه سال در آسیا، کرانه‌های جنوبی دریای خزر، مردم و دیدنی‌های ایران، سفرنامه یوشیدا ماساهارو، ایران و کلد، سفرنامه جنوب ایران، سفرنامه ترکستان و ایران، سفرنامه بهلر و سفرنامه دوراند است در حین خواندن متن بر اساس شیوه نامه مصوب بخش تاریخ اجتماعی داده نگاری می‌شوند؛ بدین معنی که موضوع‌ها و مسائل اجتماعی مطرح شده در منابع به شکل تیتیر خبری نوشته می‌گردد و شماره صفحه داده مستخرج از منبع جلوی تیتیر خبری مذکور نوشته می‌شود. بر این اساس تمام کتاب خط به خط داده نگاری و مسائل و موضوعات اجتماعی ثبت و بازنویسی می‌گردد. داده اجتماعی در قالب جمله کوتاه خبری است و تا حد امکان: موضوع، مکان و زمان موضوع خبر در آن لحاظ می‌گردد.

شماره صفحه هر داده در داخل پرانتز ( ) قرار گرفته که با علامت نقطه ویرگول(؛) از داده‌های قبلی جدا می‌شود تا خواننده براحتی بتواند به صفحه مورد نظر مراجعه کند. داده‌ها در مرحله نهایی مجدداً مورد بازبینی قرار می‌گیرد تا تلاش شود هر داده در کمترین کلمات بیشترین بار معنایی را برساند و به اصطلاح ویرایش نگارش گردد. به عنوان نمونه در سفرنامه بهلر:

اشاره به عمارت شاهزاده عبدالصمد میرزا در قزوین در دوره ناصری (3)؛ اشاره به تکیه دولتی شهر رشت در دوره ناصری (13)

یا در سفرنامه ملگونوف:

ذکر فواصل بین روستاهای استرآباد در دوره ناصری (153)؛ گزارش فعالیت بازرگانی ایالت استرآباد در سواحل گز در دوره ناصری (154)؛ شرح وضعیت راه‌های تجاری ایران در دوره ناصری (154)

روش مقوله‌بندی داده‌های گردآوری شده تحقیق:

پس از اتمام داده‌شناسی و ثبت داده‌های تاریخ اجتماعی از هر منبع، مرحله مقوله بندی داده‌های تاریخ اجتماعی در هر منبع به صورت مجزا انجام می‌گردد. در این مرحله بر اساس شیوه نامه مقوله بندی داده ها اطلاعات مستخرج دسته بندی می‌گردد. در دسته بندی کلی، تمام داده ها در پنج بخش اجتماعی - فرهنگی، مذهبی، سیاسی، اقتصادی و حقوقی تفکیک می‌شود و سپس به زیر شاخه های جزئی تر تقسیم می‌گردد و از بزرگ به کوچک از علامات زیر استفاده می‌شود، به عنوان نمونه:

❖ داده های مربوط به وجوه اجتماعی – فرهنگی زندگی اجتماعی

-جامعه شهری

- وجوه و کالبدشهری
  - معماری و اماکن شهری
  - بنای شهر
- آداب و رسوم
  - روال و نحوه عملکرد
  - باور

❖ داده های مربوط به وجه اقتصادی زندگی اجتماعی

- اقتصاد روستایی
  - کالا و اجناس تولیدی
  - فنون و دانش

1- آب و آبیاری

پس از مقوله‌بندی کتاب اول، دیگر کتاب‌های معرفی شده در فهرست منابع این پژوهش نیز به همین ترتیب مورد بررسی قرار گرفته‌اند.

پس از اتمام مقوله بندی مجدداً مقوله ها ویرایش شده تا با بررسی جمله داده ها جایگاه اصلی آنها در زیر مجموعه های وجوه پنج گانه تثبیت شود.

با مقوله‌بندی داده‌ها و آگاهی از میزان کمی آنها، می‌توان به وجوه اجتماعی در منابع مورد بررسی دست یافت و آنها را مورد تحلیل و ارزیابی قرار داد. در پایان پژوهش با نتیجه‌گیری از تحلیل‌های صورت گرفته، میزان دسترسی به اهداف موضوع مشخص می‌گردد.

روش تحلیل داده‌های جمع‌آوری شده:

در فصل چهارم داده‌های مقوله‌بندی شده، مورد تحلیل و ارزیابی قرار می‌گیرد تا ارزش زندگی اجتماعی متون منتخب برای ما روشن و مبرهن گردد. بدین ترتیب که مقولات زندگی اجتماعی هر کدام از متون منتخب را به صورت جداگانه مورد بررسی قرار داده می‌شوند که ابتدا، درصد آماری مقولات مرتبط با هر حیطه مقایسه می‌گردد، سپس راجع به هر کدام از مقولات و کارکرد آنها به بحث و ارزیابی پرداخته خواهد شد. نتیجه‌گیری لازم از تحلیل‌های صورت گرفته و مقایسه‌ای از مجموعه سفرنامه‌های عنوان شده را در فصل پنجم مشاهده خواهیم کرد، که میزان دسترسی به اهداف موضوع را در آن مشخص کرده است. در این فصل در یک تحلیل کلی در حیطه پنج‌گانه عنوان شده برداشت کلی از مجموعه کتب انجام گرفته است.

مشکلات تحقیق:

محدودیت‌هایی که در روند پژوهش و نوشتن رساله حاضر خود را به رخ کشیدند، بسیار است. این محدودیت‌ها را می‌توان به چند دسته تقسیم کرد. اول، مربوط به عدم دسترسی به پژوهش‌هایی از این دست است، و چنان که پیش‌تر نیز به این موضوع اشاره شده بود.

دوم، کمبود مراجعی که توانسته باشند از رویکرد غالب تاریخی و نگاه اجتماعی محض داشتن به آثاری چون متون مورد پژوهش، رهایی یافته باشند. چرا که در متون منتخب به نکات اجتماعی بیشتر اشاره شده است. سوم، نیاز به اطلاعات گسترده تاریخی، اجتماعی و... برای فهم کامل متن و تحلیل بهتر آن بود که در مدت زمان تعیین شده و حجم سفرنامه‌های منتخب این امر به صورت کامل محقق نگردد.

پیشینه تحقیق:

رساله حاضر در ارتباط با دیگر رساله‌هایی است که با این ویژگی در بخش تاریخ اجتماعی، پژوهش‌کننده تاریخ تعریف شده است و به اجرا در می‌آید، با این تفاوت که هر یک از رساله‌های قبلی در مورد کتاب‌هایی خاص و با موضوعات دیگری بوده است و در این رساله با استفاده از منابع مورد نظر مطالب سایرین تکمیل می‌گردد. شایان ذکر است که تحقیق درباره اجتماع و زندگی اجتماعی از مسائلی است که در عمق خود، امکان و ضرورت پژوهش و جستجوهای بسیاری را نهان کرده است و از این طریق ایران و ایرانی می‌توانند با گستره تاریخ پرشکوه و عظمت خود بیش‌تر آشنا شود. این پژوهش پویا و بدیع از جمله شیوه‌هایی است که تاکنون

کمتر مانند آن در این حیطه تألیف و جمع‌آوری شده است؛ مگر نمونه‌ای جزئی که قالب و کارکرد آن، متفاوت از پژوهش حاضر است.

تعریف مفاهیم:

در این پژوهش پیش از هر چیز، باید به توضیح برخی مفاهیم که محور و مبنای پژوهش واقع شده‌اند، پرداخته شود. این مفاهیم، عبارتند از:

داده‌ها: عبارت است از اطلاعات مجزا و جزئی مربوط به زندگی تاریخ اجتماعی ایران، که مورد شناسایی قرار گیرد.

مقوله: عبارت از پردازش و سازمان‌دهی داده‌ها در دسته بندی کلی‌تر از واحد داده است تا امکان رده‌بندی داده‌های مورد بحث فراهم شود.

زندگی اجتماعی: روال و جریان روزانه زندگی در جامعه یک دوره مشخص است و از طریق شناسایی داده‌های مربوط به وجوه مختلف رفتار و کردار و باورهای انسان‌ها در جامعه، شرایط لازم برای فهم و تحلیل موضوع «زندگی روزانه» فراهم می‌گردد.

تحلیل آماری: شناسایی و ثبت و ضبط داده‌های مربوط به تاریخ اجتماعی در کتاب‌های مورد مطالعه را می‌توان به روش‌های گوناگون معنی‌دار کرد، از آن جمله، روش تحلیل آماری داده‌ها است.

شیوه تنظیم فصول:

پژوهش حاضر، در پنج فصل، تدوین شده است که مختصراً به آن اشاراتی می‌شود: فصل اول، در این فصل به کلیات تحقیق که شامل مقدمه ای در باب تاریخ اجتماعی و توضیح مسأله تحقیق، بیان اهمیت و ضرورت تحقیق، کاربردهای تحقیق، اهداف تحقیق، روش گردآوری اطلاعات و مقوله بندی داده های گردآوری شده، شیوه تحلیل داده‌های جمع‌آوری شده، مشکلات تحقیق، پیشینه تحقیق، تعریف مفاهیم و شیوه تنظیم فصول پرداخته شده است.

فصل دوم به معرفی هرکدام از سفرنامه های منتخب با توجه به مقدمه خود کتاب پرداخته شده است؛ در این فصل جهت آشنایی با یازده اثر منتخب ابتدا شناسنامه کتاب و سپس معرفی نویسنده و در کنار آن با سایر آثار این نویسندگان نیز آشنا می‌شویم، همچنین شمه‌ای از زندگی نویسندگان آثار مورد پژوهش، بیان گردیده و راجع به هرکدام از آثار مورد نظر و درباره اهمیت تاریخ اجتماعی هر یک از آثار نیز بحث شده است. در پایان این فصل نیز اهمیت این منبع در زمینه تاریخ اجتماعی مورد بحث قرار گرفته شده است.

فصل سوم که داده‌نگاری یا شناسایی داده‌هاست، به طور کلی از همه مطالب کتاب‌ها اعم از مقدمه داده نگاری صورت گرفته شده است. پس از تشخیص داده مورد نظر، به مفهوم پردازش و یافتن واژگان مناسب پرداخته شده، آنگاه اشاره مربوط به داده مورد نظر در قالب یک موضوع موجز تدوین شده است. به عبارت دیگر

این مرحله، همان مرحله طبقه‌بندی داده‌های آماری از متون مورد پژوهش است. روش ثبت موضوع هر داده به صورت مستقل است. مطالب و مضمون‌های گوناگون مربوط به صفحات با استفاده از نشانه «؛» از یکدیگر جدا شده‌اند. شماره صفحه کتاب پس از آمدن هر داده درون نشانه «پرانتز» قرار گرفته است. در صورتی که داده‌ای از مقدمه کتاب برداشته شده باشد، در پایان داده و در داخل پرانتز واژه «م» نوشته شده است. این فصل که مدخل اصلی پژوهش می‌باشد، خواننده را به متن اصلی سوق می‌دهد، چرا که به کارگیری درست و متناسب هر داده، باعث ایجاد انگیزه و رغبت خواننده به مطلب خواهد شد. به عنوان نمونه:

ذکر سال انتشار سفرنامه شمال ایران، ملگونوف در اروپا (م، 15)؛ اشاره به نسخه خطی کتاب خواجه نصرالدین طوسی در کتابخانه سلطنتی وین (م، 15)

فصل چهارم، بر تحلیل و ارزیابی داده‌ها و مقوله‌های بدست آمده از متون منتخب تأکید شده است. در این فصل هر کدام از منابع منتخب به صورت مستقل مورد تجزیه و تحلیل و ارزیابی قرار گرفته شده است. در این بخش برای هر کدام از وجوه پنج‌گانه مقدار درصد تعیین می‌گردد.

در خصوص جداول داخل متن در فصل چهارم، لازم به توضیح است که هر کدام از سفرنامه‌های مورد نظر دارای پنج جدول مجزا می‌باشند. جهت تعیین ارقام عنوان شده از روش تحلیل آماری **SPSS** استفاده شده است. فصل پنجم، تحلیل داده‌ها و مقوله‌های تاریخ اجتماعی، در این فصل تمام منابع در یک تحلیل کلی با یکدیگر مقایسه می‌گردند تا در نهایت مشخص گردد که سفرنامه‌های عنوان شده در زمینه مسائل اجتماعی دارای چه نکاتی هستند.

فصل دوم:

معرفی و بررسی سفرنامه های منتخب

1- شناسنامه کتاب:

شیل، مری لئونورا (ویت)، خاطرات لیدی شیل «همسر وزیر مختار انگلیس در اوائل سلطنت ناصرالدین شاه»، ترجمه حسین ابوترابیان، تهران: نشر نو، 1368، 279 ص

- معرفی نویسنده:

مقام سفارت انگلستان در اوائل سلطنت ناصرالدین شاه به عهده کلنل جستین شیل قرار داشت که همسر او نیز طی مدت این مأموریت، همراه شوهرش، در ایران به همه جا سر کشید و مجموعه‌ای از خاطرات و مشاهداتش را فراهم آورد.

خانم ماری شیل معروف به لیدی شیل در طول سفرش از انگلستان به ایران و بالعکس که مجموعاً حدود چهار سال (53-1849م/69-1265ق) به طول انجامید، با استفاده از معلومات و تجربیات شوهرش کلنل شیل که قبلاً نیز مصدر خدمت در ایران بود مطالب جالبی گرد آورد که پس از بازگشت به انگلستان، آن را در سال (1856م/1272ق) بصورت کتابی به چاپ رساند.

- معرفی کتاب:

در این کتاب، بررسی طرز زندگی و اخلاق و آداب مردم ایران، بیش از همه مورد نظر نویسنده قرار داشت، لذا نام این کتاب را هم «جلوه‌هایی از زندگی و آداب و رسوم ایران» برگزید که در ترجمه فارسی «خاطرات لیدی شیل» عنوان گرفته است.

در ابتدای امر در چند شماره از مجله نگین (از شماره 144، سال دوازدهم به بعد) به چاپ رسید و آنگاه بصورت پاورقی در روزنامه اطلاعات (از شماره هشتم دی ماه 1359 به بعد) انتشار یافت.

مسائلی که خانم شیل در کتابش عنوان کرده، بیش تر از این نظر حائز اهمیت است که او، به عنوان همسر سفیر انگلیس، تقریباً در مرکز سیاست ایران قرار داشت و به خوبی معلوم است که بینش لیدی شیل از مسائل آن روزگاران تا چه حدی منعکس کننده دیدگاه انگلیسی‌ها در مورد مسائل ایران باشد.

خانم شیل از معدود افرادی بود که به اندرون شاه و اغلب رجال آن زمان رفت و آمد داشت و توانست با کسب اطلاع از زندگی خصوصی و شرایط اجتماعی آن دوره فراهم آورد. در این کتاب به زندگی اجتماعی مردم نیز توجه شده و خصوصاً درباره اقلیت‌های مذهبی نیز سخنان فراوانی ذکر می‌کند و همچنین به آداب و رسوم ایرانیان و باورهای دینی آنان نیز توجه ویژه‌ای نشان می‌دهد.

2- شناسنامه کتاب:

پولاک، یاکوب ادوارد، سفرنامه پولاک «ایران و ایرانیان»، ترجمه کیکاووس جهانداری، تهران: خوارزمی، 1368، 536 ص

- معرفی نویسنده:

پولاک متولد 1818م/1233ق در اتریش می‌باشد. فرزند یک خانواده بسیار فقیر یهودی بود. او تحصیلات خود را در رشته‌های پزشکی و مردم‌نگاری در دانشگاه‌های وین و پراگ به پایان رساند و در رشته پزشکی زنان